

LAURI KALLIO

Logiikan ja reaalifilosofian suhteesta Hegelillä

G. W. F. Hegel (1770–1831) katsoi esittäneensä välttämättömän järjestelmän. Se ei olisi vain yksi monista kokonaisrakennelmista filosofian historian jatkumossa, vaan absoluuttinen systeemi. Logiikan ja reaalifilosofian suhde systeemissä on keskeisimpiä Hegelin filosofian herättämiä kysymyksiä¹. Hänen järjestelmänsä ensimmäisen osan eli logiikan ja toisen ja kolmannen osan muodostavan reaalifilosofian on määrä vastata toisiaan². Hänen tuotannossaan on kuitenkin aineksia monenlaisiin tulkintoihin tästä vastaavuudesta.

Yleensä ajatellaan, ettei Hegel tarjonnut tyydyttävää selitystä logiikan ja reaalifilosofian suhteesta. Jos tämä otetaan tulkinnan lähdekohdaksi, on kysyttävä, miltä osin hänen lupaamansa vastaavuus ei toteudu. Toiseksi pitää kysyä, johtaako vastaavuusvaatimuksesta luopuminen Hegelin systeemifilosofian hylkäämiseen.

Hegelin myöhäisfilosofian systeemin pääesitys on logiikkaan sekä luonnon- ja hengen filosofiaan jakautuva *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (Filosofisten tieteiden ensyklopedia, 1817–1830). Se esittää tieteet yleisluontoisesti loogisessa yhteydessä toisiinsa³. *Enzyklopedia* kokoa Hegelin aieman filosofisen tuotannon pääajatuksia. Se on myös ensisijainen lähde Hegelin ajattelun tulkintaan joillain filosofian osa-alueilla. Esimerkiksi logiikassa ratkaisevia ovat *Enzyklopedian* suppea mutta myös *Logiikan tieteen* (1812–1816) laaja esitys, kun taas luonnonfilosofiassa *Enzyklopedia* on lähestulkoon ainoa lähde. Hegelin itse julkaisemien teosten ohella nykylukija voi tutustua Hegelin luennoista tehtyihin käsikirjoituksiin. Myös *Enzyklopedia* oli alun perin tarkoitettu filosofin omien luentojen tukimateriaaliksi eikä ole siinä määrin itsenäinen teos kuin hänen muut pääteoksensa.

Hegel ei juuri jäänyt pohtimaan, pitääkö tiedon tai tieteen ylipäänsä muodostaa systeemi⁴. Hänen mielestään filosofian tavoitteena voi olla vain kaikenkattava tiedon järjestelmä, jonka systemaattisuus perustuu sen metodiin. Hegelin filosofian yleisesityksissä erotetaan usein Hegelin systeemi ja metodi, joista järjestelmäpuolta tavataan pitää vanhentuneena. Vanhentuneisuus pätee ennen muuta systeemin toiseen osaan eli luonnonfilosofiaan. Sen katsotaan usein olevan ristiriidassa esimerkiksi evoluutioteorian kanssa⁵. Myös Hegelin vaatimusta absoluuttisesta tiedosta pidetään nykykatsannossa yleensä mahdottomana⁶. Dialektisen metodin katsotaan sitä vastoin olevan Hegelin ajattelun parhaiten säilynyt osa.

Hegelin mukaan systeemin on oltava absoluuttinen. Tämä edellyttää järjestelmän sisäistä koherenssia, sillä absoluuttinen on olemuksellisesti yhtenäinen ja kaiken kattava. Näin systeemin osien täytyy olla jonkinlaisessa sitovassa suhteessa toisiinsa. Toisin sanoen vaikka systeemin osat muodostavat itsessään filosofisen kokonaisuuden, ne ovat myös osa laajempaa kokonaisuutta.

Hegelille merkittävin tieteen systeemiä kehittänyt ajattelija oli J. G. Fichte (1762–1814)⁷. Hän pyrki määrittelemään filosofian suhteen erityistieteisiin uudella tavalla. Fichte katsoi filosofian korkeimmaksi tieteksi, joka esittää muiden tieteiden yleiset periaatteet. Filosofia tuli täten ”tiedeoppia” (*Wissenschaftslehre*).

Samoin kuin Fichtellä, filosofian rooli määritetty Hegelillä kaksinaiseksi. Toisaalta se on yksi tiede ja toisaalta kaikkien tieteiden kokonaisuus. Ajatus filosofiasta metatieteenä toistuu Hegelillä: hänen reaalifilosofiansa on tiedettä erityistieteiden periaatteista ja edellytyksistä. Yksittäinen empiirinen tiede ei pääse koskaan käsiksi vapauden, Jumalan tai hengen kaltaisiin perustavimpiin kategorioihin⁸. Niinpä erityistiede ei voi myöskään määrittellä omia rajojaan.

Voi kuitenkin kysyä, palautuvatko erityistieteet filosofiaan, jos niiden perusteet johdetaan filosofiasta? Johdetaanko kaikki tiede *a priori* -logiikan periaatteella? Entä miten logiikan ja filosofian suhde pitäisi ymmärtää? Fichtellä logiikasta tulee muodon ja sisällön logiikkaa. Miten metatiede eli filosofia suhtautuu tällöin logiikkaan? Yhtäältä filosofia seuraa logiikkaa, mutta toisaalta se käsittelee sitä myös kohteena. Metatieteenhan pitäisi edeltää myös logiikkaa, mutta myös se tuntuu nojaavan logiikan metodiin.

Hegelin mukaan reaalifilosofia on geneettisessä mielessä riippuvainen erityistieteistä⁹. Yksittäinen tiede voi edeltää reaalifilosofiaa, kuten historiallisesti onkin ollut. Teoriassa apriorinen reaalifilosofia olisi mahdollista, mutta käytännössä äärelliselle hengelle empiirinen infor-

maatio on sen edellytys. Hegel välttää siis ensimmäisen ongelman. Toisen kysymyksen Hegel ratkaisee määrittelmällä logiikan aseman eri tavalla kuin Fichte. Hänellä logiikasta tulee osa metafysiikkaa¹⁰. Metodia ei siis esitetä erillään systeemistä, vaan se sisältyy systeemiin.

Vaikka Hegelin logiikka on tietystä mielessä *a priori*, se ei tarkoita, että kaikkina aikoina tietämys siitä olisi yhtä suurta¹¹. Suomalaisen hegeliläisen J. V. Snellmanin (1806–1881) mukaan ”[...] ei mikään spekulatiokaan rohkene väittää olevansa absoluuttisesti totta siinä mielessä, että se pätsi kaikkina ajateltavissa olevina aikoina”¹². Snellman ei väitä, ettei maailmassa olisi pysyviä totuuksia, vaan että niiden ymmärtämisen aste vaihtelee aikakaudesta toiseen.

Hegelin systeemin absoluuttisuus edellyttää, että logiikka ja reaalifilosofia vastaavat toisiaan. Syy tähän on niitä yhdistävä absoluutti, jota logiikka käsittelee ”puhtaana” ja reaalifilosofia ”välitettynä”¹³. Logiikka esittää absoluuttisen idean yleisenä ja reaalifilosofia erityisenä. Reaalifilosofia on välittynyt logiikan korkeimman kategorian eli absoluutin kautta. Ilman tätä välittyneisyyttä reaalifilosofian tarjoama tieto olisi vain satunnaista. Täten logiikan ja reaalifilosofian vastaavuudesta ei voida luopua luopumatta samalla absoluuttisesta systeemistä.

Logiikan ja reaalifilosofian vastaavuuden selittämistä absoluutin kautta voi kritisoida siitä, ettei se selitä paljoakaan. Jos absoluutti esimerkiksi määrittää jonain, mikä ei ole riippuvainen mistään muusta, ei ole selvää, mitä logiikan ja reaalifilosofian vastaavuus tällöin merkitsee. Lorenz Bruno Puntel (s. 1935) selittää vastaavuuden absoluutin sijasta Hegelin psykologian ja fenomenologian alkuperäisellä ykseydellä logiikan kanssa¹⁴. Puntel näkee tämän merkitystason olevan yhteinen kaikille Hegelin systemaattiseen filosofiaan kuuluville esityksille: hän pyrkii tuomaan esiin tämän filosofian perusrakenteen, jonka pohjalta logiikan ja reaalifilosofian vastaavuus voidaan ymmärtää oikein. Reaalifilosofia on ikään kuin jo läsnä logiikassa, vaikkei Hegel panlogisti olekaan¹⁵.

Logiikan kannalta merkittävin on kysymys logiikan itsenäisyydestä. Esimerkiksi Theodor Litt (1880–1962) argumentoi sen puolesta, että Hegelin logiikka pyrkii olemaan riippumaton muista systeemin osista. Hänen mukaansa tällä riippumattomuudella on kuitenkin lopulta tuhoisa vaikutus systeemin yhtenäisyydelle¹⁶. Logiikka ikään kuin tippuu pois välttämättömästä systeemistä siirryttäessä logiikasta luonnonfilosofiaan, sillä logiikka sisältyy luonnonfilosofiaan. Litt näkeekin useita vastaavuuksia logiikan ja reaalifilosofian välillä. Hänen päätavoitteensa on silti osoittaa, ettei rajanveto loogisen ja reaalisen välille onnistu Hegelin toivomalla tavalla. Puntel korostaa, ettei logiikkaa pidä ymmärtää ”eristettynä” muista systeemin osista¹⁷.

Dirk Stederoth (s. 1968) esittää kritiikkiä Puntelia ja Littia vastaan logiikan itsenäisyyden perusteella. Hänen mukaansa kumpikaan heistä ei usko logiikan itsenäisyyteen, vaan he kytkvät sen eri tavoin olemuksellisesti reaalifilosofiaan¹⁸. He myös olettavat, että logiikkaa ja

reaalifilosofiaa voi soveltaa toisiinsa¹⁹. Stederoth katsoo, ettei näille olettamuksille ole perusteita Hegelin tekstissä ja että niistä ajaututaan ratkaisemattomiin ongelmiin. Hän itse hahmottelee mallia, jossa luovutaan sekä sovellus- että vastaavuussuhteesta logiikan ja reaalifilosofian välillä²⁰.

Käsittelen tässä kolmea tulkintaa logiikan ja reaalifilosofian vastaavuudelle. Vittorio Hösle (s. 1960) on esittänyt ne teoksessaan *Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität* (1987). Teos on muodostunut keskeiseksi viime vuosikymmeninä käydyssä keskustelusta vastaavuudesta²¹.

Miten logiikka ja reaalifilosofia vastaavat toisiaan?

Höslen mukaan vastaavuuden voi tulkita syklisesti, lineaarisesti tai vastaavuudeksi kokonaisuuksien tasolla. Ensimmäisen vaihtoehdon mukaan logiikan kategoria vastaisi reaalifilosofian kategoriaa syklisesti. Reaalifilosofian kategoria olisi täten ikään kuin logiikan kategoriaa sisempänä. Ne eroaisivat muun muassa konkreettisuuden asteen perusteella, mutta muuten vastaavuus olisi suoraa affirmaatioiden, negaatioiden ja negation negaatioiden vastaavuutta.

Ongelmana tässä mallissa on Höslen mukaan reaalifilosofian ja logiikan erilainen luonne: jos reaalifilosofian kategoriat ”pakotetaan” tiettyyn logiikan muotoon, ne menettävät ominaisluonteensa²². Reaalifilosofian kategoriat liittyvät ontologian kannalta erityiseen olemiseen: ne ovat konkreettisempia kuin logiikan kategoriat ja vastaavat aina jotain reaalista.

Hösle toteaa toisenkin ongelman: reaalifilosofian sisällä ei voida osoittaa sen olevan suljettu. Se ei ”jatku” loputtomiin, mutta tämä jatkumattomuus voi perustua vain siihen, että reaalifilosofian viimeinen kategoria vastaa logiikan viimeistä kategoriaa²³. Yksittäisiä reaalifilosofian kategorioita voi kehittää loputtomiin eteenpäin. Reaalifilosofian luonne kokonaisuutena jäsentyy siis vasta systeemin sisällä. Kokemuksen perusteella sitä ei voi päätellä. Hegelin mukaan

”[j]okainen filosofian osa on filosofinen kokonaisuus, itse itsensä sisään sulkeva kehä [...] [K]okonaisuus osoittautuu siksi kehien kehäksi: jokainen kehistä on kokonaisuuden välttämätön momentti siten, että niiden varsinaisten rakenteosien systeemi on koko idea, joka vastaavasti ilmenee kaikessa yksittäisessä.”²⁴

Systeemin muodostaminen ”kehien muodostamana kehänä” ei onnistu, jollei systeemiä voi sulkea.

Lineaarisen mallin perusajatus on toinen. Siinä reaalifilosofia alkaisi siitä, mihin logiikka päättyy. Reaalifilosofia siis ”toistaa” logiikan esittämän kehityksen. Tätä tulkintaa puoltavia kohtia on esimerkiksi *Logiikan tieteen* alussa²⁵. Tulkinnan mukaan esimerkiksi logiikan olemisen kategoriaa vastaa reaalifilosofian avaruuden kategoria.

”Vaikka logiikka ja reaalifilosofia siis vastaisivat toisiaan, ei pelkän logiikan pohjalta voi sanoa paljoakaan reaalifilosofiasta.”

Lineaarisen mallin mukainen vastaavuus pätee kuitenkin Höslen mukaan vain alussa²⁶. Reaalifilosofian kategoriat ovat konkreettisempia. Sen alussa kategoriat ovat vielä riippuvaisia vain logiikasta. Tämän jälkeen niihin liittyy reaalisuutta eli jotakin sellaista, millä ei ole suoraa yhteyttä logiikkaan. Esimerkiksi avaruus on olemista määrätympi: se on kolmiulotteinen²⁷.

Lineaariseen vastaavuuteen liittyy toinenkin ongelma. Jos logiikan oleminen–olemus–käsite-triadin ja luonnonfilosofian mekaniikka–fysiikka–organismi-triadin välille muodostettaisiin vastaavuus, mikä osa logiikkaa vastaisi hengen filosofiaa?

Kolmannen mallin mukaan logiikan ja reaalifilosofian vastaavuus perustuisi kokonaisuuksien vastaavuuteen. Logiikka ja reaalifilosofia vastaavat toisiaan selvimmin alussa ja lopussa. Kuitenkin myös muussa kehittelyssä täytyisi olla jonkinasteista vastaavuutta, sillä muuten logiikan merkitys päättelyoppina joutuu outoon valoon. Hegel sisällytti näet logiikkaansa myös Aristoteleen (384–322 eaa.) syllogistiikan.

Vastaavuuden kokonaisuuksien tasolla voisi ymmärtää myös niin, että logiikan kolme tasoa vastaavat filosofian systeemin kolme tasoa²⁸. Logiikalla olisi vastineensa olemislogiikassa, luonnonfilosofiassa olemuslogiikassa ja hengen filosofiassa käsitellogiikassa. Logiikka ja filosofian järjestelmä olisivat siis lineaarisessa vastaavuussuhteessa: logiikan osa vastaisi syklistä systeemin osaa. Tällä ratkaisulla raukeaisi lineaarisen mallin herättämä kysymys siitä, minkä logiikan osan tulisi rinnastua hengen filosofiaan. Höslen mukaan tämäkin vaihtoehto on kuitenkin sisällöllisessä tarkastelussa kestävä²⁹. Käsitellogiikan subjektiivisuus–objektiivisuus–idea-triadin voisi vielä ajatella vastaavan hengen filosofian

subjektiivinen henki–objektiivinen henki–absoluuttinen henki-triadia. Kuitenkin esimerkiksi vastaavuus olemuslogiikan ja luonnonfilosofian mekaniikka–fysiikka–organismi-triadin välillä on mahdoton.

Hösle päättyy lopulta toteamaan, ettei logiikan ja reaalifilosofian vastaavuutta voida tyydyttävästi hahmottaa Hegelin antamin eväin³⁰. Hän itse pyrkii muodostamaan erityisesti teoksensa toisessa osassa vastaavuuden lineaarisessa mielessä esittäen muun muassa logiikan laajentamista niin, että myös hengen filosofialle olisi vastineensa logiikassa³¹.

Tätä menettelyä voi kritisoida liiasta yksinkertaistamisesta. Esimerkiksi Puntel korostaa Hösleä enemmän vastaavuuden monimutkaista luonnetta, yksittäisten vastaavuuksien aste-eroja ja sitä, etteivät logiikka ja reaalifilosofia ole yhteismitallisia. Hänen tulkintaansa vastaavuudesta teoksessa *Darstellung, Methode und Struktur* (1973) ei voi yksioikoisesti tulkita minkään Höslen esittämän vaihtoehdon mukaisesti. Nähdäkseni hän esittää sekä toista että kolmatta mallia tukevia argumentteja kannattaen viimein lähinnä kolmannen mukaista vastaavuutta.

Mitä ilmeisimmin Höslen kohtaamat vaikeudet vastaavuuden muodostamisessa palautuvat pitkälti logiikan ja reaalifilosofian erilaisuuteen. Molemmat ilmaisevat eriaisteisena muodon ja sisällön ykseyden, mutta reaalifilosofiassa on – logiikasta puuttuvaa – reaalisuutta. Vaikka logiikka ja reaalifilosofia siis vastaisivat toisiaan, ei pelkän logiikan pohjalta voi sanoa paljoakaan reaalifilosofiasta. Reaalifilosofia on täten toisaalta itsenäinen alueensa, mutta toisaalta se tarvitsee logiikkaa muun muassa niin sanotun alun ongelman takia. Logiikka ei Hegelin mukaan voi ottaa mitään annettuna, vaan se perustelee itse itsensä:

”Logiikka [...] ei voi ennalta edellyttää mitään [...] ajattelun säännöistä ja laeista, sillä ne muodostavat osan sen omaa sisältöä ja ne täytyy perustella tieteen sisällä. [...] [M]itä logiikka on, ei voi lausua etukäteen, vaan tämä tietoisuus tulee esiin vasta koko käsittelyn lopullisena tuloksena ja täyttymyksenä.”³²

Reaalifilosofia voi sitä vastoin ottaa jotain annettuna. Logiikan ja reaalifilosofian vastaavuudessa ei näin ollen ole kysymys mistään reaali maailman loogisesta deduktiosta tai yksinkertaisen dialektisen kaavan soveltamisesta kaikkiin todellisuuden ilmiöihin³³.

Hegelin systeemin luonteesta

Filosofin elämänvaiheista voi varovasti päätellä tärkeän asian. Ei ole uskottavaa, että Hegel olisi ollut täysin tyytyväinen systeemilleen antamaan muotoon. Esimerkiksi *Logiikan tieteen* esipuheessa hän totesi joutuneensa työn määrän takia tyytymään siihen,

”[...] mikä on saavutettavissa ulkoisen välttämättömyyden oloissa, ajan intressien paljouden ja monimutkaisuuden aiheuttamissa väistämättömissä keskeytyksissä, jopa epäilyssä, jättääkö päivänkohtainen hölinä ja vain siihen rajoittumisessaan ylpeilevä löppöttely tilaa osallistumiselle ajattelevan tiedon intohimottomaan tyyneyteen.”³⁴

Logiikan tieteen uudistustyö jäi Hegeliltä kesken: hän korjasi ja täydensi ainoastaan teoksen ensimmäisen osan. Hän julkaisi *Ensyklopediasta* kolmentoista vuoden aikana kolme eri versiota. Viimeinen toisinto valmistui 1830 eli vuosi ennen hänen kuolemaansa. Luultavasti Hegel olisi jatkanut *Ensyklopediansa* kohentamista ja laajentamista 1830-luvulla, mikäli hänellä olisi siihen ollut mahdollisuus³⁵.

Vastaus vastaavuuskysymykseen voisi siis piillä Hegelin systeemin muokkaamisessa – esimerkiksi johdonmukaistamisessa. Tehtävä ei ole helppo. Hänen järjestelmänsä leimaa tunnetusti kaiken esityksen monitasoisuus: osien ja kokonaisuuden suhde on Hegelillä jatkuvasti läsnä³⁶. Tämä asettaa vaatimuksia kaikille systeemiin tehtäville muutoksille.

Kolmijakoisuutta luonnehditaan usein Hegelin järjestelmän tunnuspiirteeksi. Hänen tavoitteenaan oli ylittää edeltäneen filosofian dualismit osoittamalla molempien osapuolien perustana oleva kolmas. Affirmaation, negaation ja negaation negaation dialektiikka toistuukin jatkuvasti sekä systeemin itsensä että sen osien tasolla, mikä on innoittanut erityisesti syklisen vastaavuusmallin kehittäjiä.

Triadinen esitys ei ole Hegelille kuitenkaan sellainen peruskivi, jona se usein halutaan esittää. Nuorena hän kehitti nelijakoista systeemiä, ja nelijakoja esiintyy paikoin myös hänen myöhemmässä systeemisään³⁷. Hegel poikkeaa kolmijaosta muun muassa logiikan ja reaalifilosofian rakenteessa. Logiikka jakautuu kolmeen osaan: olemis-, olemus- ja käsitteologiikkaan. Toisaalta kui-

tenkin on vain subjektiivista ja objektiivista logiikkaa. Reaalifilosofia koostuu sarjasta triadeja, mutta siinä on vain kaksi pääosaa. Erityisesti logiikan dikotominen jako, jota jopa niinkin uskollinen hegeliläinen kuin Karl Ludwig Michelet (1801–1893) piti virheenä, on hämmästyttävä³⁸. Se on ainoa laatuaan Hegelin teoksissa ja tuntuu olevan ristiriidassa Hegelin metodologisten vaatimusten kanssa. Myöskään Karl Rosenkranz (1805–1879) ei hyväksynyt logiikan dikotomista jakoa. Hänen teoksensa *Wissenschaft der logischen Idee* (1858–1859) oli ehkä merkittävin hegeliläisten kynästä lähtenyt logiikan uudistusyritys. Rosenkranz jakaa subjektiivisen logiikan kahteen osaan ja yhdistää objektiivisen logiikan kaksi osaa. Näin logiikasta saadaan kolmiosainen.³⁹

Höslle on esittänyt, että systeemiä voisi muokata jakamalla hengen filosofia kahtia subjektiivisen hengen filosofiaan sekä objektiivisen ja absoluuttisen hengen filosofiaan⁴⁰. Tällöin järjestelmästä tulisi nelijakoinen ja reaalifilosofiasta kolmijakoinen. Tämä ratkaisu tarjoaisi ainakin joustoa systeemin rakenteeseen. Merkillä pantavaa on, että tällöin objektiivisen ja absoluuttisen hengen filosofialle tulisi kaksinainen rooli. Systeemin tasolla se olisi affirmaation (eli logiikan) ja negaation (eli luonnonfilosofian ja subjektiivisen hengen filosofian) negaation negaatio. Toisaalta se olisi reaalifilosofian affirmaation (eli luonnonfilosofian) ja negaation (eli subjektiivisen hengen filosofian) negaation negaatio. Toisin sanoen objektiivisen ja absoluuttisen hengen filosofia olisi kaksinkertainen negaation negaatio. Tämä ratkaisu edellyttää siis luonnonfilosofian ja subjektiivisen hengen filosofian suhteen määrittelyn läheiseksi. Nähdäkseni Hegel on antanut tällaiselle määrittelylle hyvän perustan, sillä hänen subjektiivisen hengen filosofiansa ensimmäinen osa käsittelee ihmistä ikään kuin luonnonolentona. Siirtymä systeemin osien välillä ei siis ole mitenkään radikaali.

Jos tavoitteena on kolmijaon muuttaminen, on syytä tarkastella sen luonnetta logiikan sisällä. Mikä on triadien suhde päättelyyn? Hegelin triadit noudattavat usein kaavaa yleinen–erityinen–yksittäinen eli käsitteen kolmea momenttia⁴¹. Hegel ei nähnyt näiden välistä eroa jyrkkänä: yleinen on konkreettinen, kehittyä erityiseen ja yksittäiseen säilyttäen itsensä niissä⁴². Esimerkiksi mihin tahansa yksittäiseen sisältyy sekä yleinen että erityinen; mistä tahansa yksittäisestä voidaan johtaa siihen kuuluva yleinen. Näin ollen oikeastaan kaikki on päättelyä. Tämän periaate kuvaa Hegelin systeemin jatkuvaa liikettä. Järjestelmä ei koostu staattisten kohteiden luokittelusta vaan elävästä ajattelun aktista. Mistä tahansa kategoriasta on johdettavissa seuraava ja siitä taas seuraava kategoria.

Mutta miten tulkinta Hegelin systeemistä ”päättelyketjuina” suhteutuu käsitykseen Hegelistä ”ristiriitojen filosofina”? Hegelhan hyväksyi ristiriidan kategorian logiikkaansa⁴³. Kriitikkojen mukaan tämä tekee logiikan kriitikkistä mahdotonta⁴⁴.

Vaikka ristiriidan kategoria on hyväksytty mukaan systeemiin, tämä ei sinänsä tee kriitikkistä mahdotonta. Täytyy vain osoittaa, että ristiriidan hyväksyminen järjes-

telmän tiettyssä osassa ei tarkoita saman tien sen kokonaisuuden ristiriitaisuutta. Toisin sanoen jos hyväksytään se, että ainakin osa olevasta on ristiriitaista, pitää olla ristiriidaton teoria, joka kuvaa sitä. Voidaan esimerkiksi muodostaa teoria, jossa todetaan lauseen ”A ja ei-A” olevan tosi. Tämä lause voidaan edelleen määritellä sellaiseen lauseiden luokkaan, joilla ei ole totuusarvoa. Teorian kuvaama tilanne on ristiriitainen, mutta teoria ei ole⁴⁵.

Onko tällainen ratkaisu kuitenkin sovittavissa yhteen sen kanssa, mitä Hegel ymmärtää ristiriidalla? Hänen mukaansa kaikki äärellinen on ristiriitaista. Äärellinen kuuluu tiettyjen logiikan ja reaalifilosofian kategorioiden, kuten esimerkiksi logiikan huonon äärettömyyden (*schlechte Unendlichkeit*) kategorian⁴⁶ alaan. Ne ovat itse ristiriitaisia ja siksi epätosia. Logiikan puolella ristiriitaisuus liittyy ennen muuta kategorian yksipuolisuuteen: se ei määriy oikein äärettömän momenttina⁴⁷. Kategorian ristiriitaisuus johtaa sen kehittelyyn kohti ristiriidattomuutta. Siitä kohoaa korkeampaa ja ristiriidattonta negaation negaatioissa.

Ristiriita esiintyy Hegelillä kuitenkin myös toisessa merkityksessä. Se liittyy konkreettisiin määreisiin, jotka ovat ristiriitaisia, mutta joita ei voi enää kehittää eteenpäin. Ensimmäisessä merkityksessä ristiriita toimi ikään kuin liikkeen käynnistävänä voimana. Toisessa tapauksessa voi puhua ikään kuin ”kohonneesta” (*aufgehoben*) ristiriidasta. Tämä kohta on huomattavan vaikea. Höslle selittää asian viittaamalla dialektiikan ja spekulatiion eroon *Ensyklopediassa*⁴⁸. Dialektiikka käsittelee ristiriitaa yksittäisten kategorioiden välillä. Spekulaatio on dialektiikkaa korkeampaa. Se tavoittaa määreiden ykseyden niiden vastakkaisuudessa⁴⁹. Dialektiikan tulos on lopulta negatiivinen. Spekulaatio on sitä vastoin positiivista. Ristiriita jäsentyy siis spekulatiiossa ja dialektiikassa eri tavalla.

Absoluutti, jossa ei ole mitään ristiriitaa, on liikkeen päätepiste. Vastaavuuskysymyksen kannalta sen saavuttaminen on keskeinen vaihe, sillä se merkitsee systeemin sulkeutumista. Mutta miten dialektisen prosessin voi tietää päättyneen? Jos pystytään osoittamaan spekulatiivisesti, että kaikki ristiriidat ovat kumoutuneet tiettyssä määreessä, on selvää, ettei sen jälkeen voi enää tulla mitään konkreettisempaa kategorialla. Käsitellogiikan viimeisessä, systeemiä käsittelevässä luvussa Hegel esittää tälle tilanteelle kaksi kriteeriä: esityksen kolmijakoisuuden ja paluun alkun⁵⁰. Viimeisessä kategoriassa (absoluuttinen idea) on ikään kuin saavutettu kaikki, mitä ensimmäisessä kategoriassa vaadittiin. Hegelin mukaan absoluuttinen idea on olemista ja oleminehan on logiikan ensimmäinen kategoria⁵¹. Täten viimeinen kategoria on täydellisimmillään se, mitä ensimmäinen kategoria ”haluaisi” olla. Kaikkiin äärellisiin kategorioihin sisältyy absoluuttisuusvaatimus, johon vastaa vain absoluutti⁵².

Absoluuttisen idean saavuttamisen vaihe on ratkaisevaa vastaavuuskysymykselle myös sikäli, että logiikan loppu merkitsee siirtymistä loogisesta reaalisesta. Siirtymä logiikasta luonnonfilosofiaan eroaa siirtymistä logiikan sisällä⁵³. Hegelin mukaan siirtymä perustuu absoluuttisen

idean vapaaseen päätökseen siirtyä luonnoksi⁵⁴. Tästä kohdasta on käyty kommentaattorien parissa paljon keskustelua pitäen silmällä Hegelin logiikan uskonnonfilosofista puolta. Hänellehän logiikka ”[...] on Jumalan esitystä sellaisena kuin Hän on ikuisessa olemuksessaan ennen luonnon ja äärellisen hengen luomista”⁵⁵. Logiikan ja reaalifilosofian suhteen kannalta merkittävä on, että absoluuttinen idea ei siirry suoraan elämäksi, jonka voisi ajatella olevan seuraava askel absoluuttisesta ideasta. Siirtymä tapahtuu avaruuteen, joka rinnastuu jossain määrin itse logiikan alun määreettömään olemiseen. Esimerkiksi Litt ei pidä siirtymää uskottavana.⁵⁶ Juuri siinä tulee hänen mukaansa esiin, ettei Hegelin määritelmä erolle loogisen ja reaalisien välillä kestä lähempää tarkastelua.

Kolmijakoisuus on siis läheisesti yhteydessä systeemin koherenssiin. Jos järjestelmää ei voi sulkea, se ei voi olla välttämätön, ja sen sulkeminen edellyttää Hegelin mukaan kolmijakoisuutta. Systeemi on myös edellytys ristiriitojen ylitykselle: ristiriidattomuutta voi olla vain systeemissä, sillä esimerkiksi käsitteen ristiriitaisuus johtuu Hegelin mukaan sen vääranlaisesta suhteesta muihin käsitteisiin.

Päätelyiden ja kolmijakoisuuden suhde on monimutkaisempi tapaus. Missä määrin Hegelin päätelyiden totuus on riippuvainen niiden kolmijakoisesta muodosta? Hegelin suhde aristoteeliseen päätelyyn on ambivalentti. Yhtäältä hän nojaa sen kolmivaiheiseen muotoon, jossa ilmaistaan yksittäisen ja yleisen suhde toisiinsa⁵⁷. Toisaalta yksittäinen kolmivaiheinen päätelmä on sinänsä riittämätön, sillä jokainen päätelmän askel edellyttää Hegelin mukaan oman erillisen perustelunsa⁵⁸. Aristoteleen logiikan keskeinen ominaisuus on, että se on totuuden säilyttävää. Päätelyn kolmijakoisuuden kannalta onkin tarkasteltava hegeliläistä totuuskaikistystä.

Hegelille ”totta” on se, mikä ei ole itsensä kanssa ristiriidassa. Tosin mikään ei ole totta vain itsessään. Totuutta perustaa aina suhde toisiin. Esimerkiksi kaikki käsitteet, jotka ovat abstrahoituja suhteistaan toisiin, ovat periaatteessa itsessään ristiriitaisia⁵⁹. Hegelin ajatus tiedon olemuksellisesti systemaattisesta muodosta perustuu juuri tähän. Systeemi ei kuitenkaan pakota kaikkea samaan muottiin, vaan se on pikemminkin vapauden alue, joka mahdollistaa yksittäisyyden.

Toisaalta Hegelille täysin ”totta” on vain absoluutti. Yksittäisen arvostelman ”totuus” saa siis merkityksensä vasta absoluuttin myötä. Totuus ei täten ole yksinkertaisesti epätoden vastakohta. Koska Hegelin mukaan systeemi ”todistaa itse itsensä”, absoluutti on hänelle niminomaan tulos:

”Tosi on kokonaisuus. Kokonaisuus on kuitenkin vain itse omassa kehityksessään täydellistyvä olemus. Absoluuttista on sanottava, että se on olennaisesti *tulos*, että se vasta *lopussa* on se, mitä se on totuudessa [...]”⁶⁰

Ajatus vastaavuuskysymyksen ratkaisusta kolmijakoisuudesta luopumalla vaikuttaisi siis olevan ristiriidassa

”Logiikan pitäisi olla täysin itsenäistä, mutta ei ole selvää, miten tämä vaatimus suhtautuu järjestelmän yhtenäisyyteen ja erityisesti siirtymään logiikasta luonnonfilosofiaan.”

systemin koherenssivaatimuksen kanssa. Päätelyn kannalta kolmijakoisuus on niin ikään merkittävää, mutta on huomattava, että Hegelin käsitys päätelystä on ominakeinen. Se on paitsi subjektiivista, myös objektiivista toimintaa: päätelmä ei ole vain subjektin ajatus objektista vaan itse objektin olemus. Päätelmän totuus ei myöskään ole yksioikoista, sillä se määrittyy vasta suhteessa päätelmien kokonaisuuteen.

Systemin kolmijakoisuus liittyy vielä yhteen vastaavuuskysymyksen kannalta keskeiseen aihepiiriin: *Ensyklopediaan* systemin esityksenä (*Darstellung*). Onko Hegelin systemin esitykselle vaihtoehtoja ja miten nämä vaihtoehdot suhtautuvat systemin välttämättömyyteen?

Hegel suhtautuu kriittisesti luonnollisen kielen mahdollisuuksiin kuvata spekulatiivisia totuuksia⁶¹. Luonnollisen kielen lauseiden muoto, jossa subjekti ja objekti on asetettu vastakkain, ei Hegelin mukaan ole spekulatiivinen. Lauseen sisällön (spekulatiivinen) totuus välittyy ei-spekulatiivisen muodon kautta. Näin hänen oma esityksensä on spekulatiivisen näkökulmasta pakostakin epätäydellinen. Puntelin mukaan Hegel näkee luonnollisen kielen tarjoavan systemin esitykselle useita enemmän tai vähemmän täydellisiä vaihtoehtoja, mutta tästä huolimatta hän katsoo toden tulevan esiin vain hänen esityksessään⁶². Hyvä kysymys onkin, onnistuuko Hegelin esitys tasapainoilemaan spekulatiivisen ja ei-spekulatiivisen muodon välillä tällä tavalla.

Parhaiten tunnettu vaihtoehto systemin esitykselle liittyy fenomenologian asemaan systemissä. Tämä vaihtoehto esiintyy sekä *Phänomenologie des Geistes*-teoksessa (*Hengen fenomenologia*) että *Logiikan tieteen* ensimmäisissä painoksissa. Fenomenologia olisi tämän

vaihtoehdon mukaan systemin ensimmäinen osa, jonka jälkeen tulisivat logiikka ja reaalifilosofia. *Ensyklopediassa* fenomenologia muodostaa varsin pienen osan subjektiivisen hengen filosofiaa, eikä se sisällä kaikkia *Hengen fenomenologian* pääkohtia⁶³. *Ensyklopedialle* *Hengen fenomenologian* anti onkin kaksinainen: toisaalta sitä voi lukea johdantona Hegelin logiikkaan, mutta toisaalta se on myös osa itse systemiä⁶⁴. *Hengen fenomenologia* vapauttaa lukijansa arki ajattelun ennako-oletuksista eli esimerkiksi olettamuksesta subjektin ja objektin erosta. Teoksen luettuaan lukija on valmis seuraamaan logiikan tietä, joka lähtee liikkeelle ilman ennako-oletuksia yksinkertaisimmasta mahdollisesta kategoriasta. *Hengen fenomenologia* kuvaa toisaalta myös inhimillisen tiedostuksen rakennetta, jolle on oma paikkansa tieteen kokonaisuudessa.

Hengen fenomenologian paikan muutos ei täten tarkoita filosofisen katsantokannan muutosta,⁶⁵ vaan kysymys on kahdesta vaihtoehtoisesta esitystavasta. *Logiikan tieteen* esittämän filosofian metodin valossa logiikan ja *Hengen fenomenologian* järjestys on nurinkurinen. Hegel toteaa, että jälkimmäinen on logiikan metodin sovellus. Hän siis soveltaa metodologiaa ennen sen esitystä.

Valaiseva esimerkki järjestelmän esityksen ja sen välttämättömyyden jännitteestä on logiikka. Jotta logiikka voisi tarjota perustan välttämättömälle systemille, sen on oltava itsenäinen: logiikka ei voi ottaa mitään annettuna, eikä nojata mihinkään ulkopuoliseen.

Tämä vaatimus herättää kysymyksen logiikassa käytetyistä luonnontieteellisiin ilmiöihin liittyvistä esimerkeistä. Vaikka niiden tarkoitus onkin vain selvittää käsiteltävää asiaa, viittaaminen logiikan ulkopuolelle on ongelmallista, jos logiikan esityksen pitäisi ilmaista sen

itsenäisyys. Tämän huomion esitti Friedrich Adolf Trendelenburg (1802–1872), jonka *Logische Untersuchungen* (1840) vaikutti merkittävästi Hegelin suosion laskuun. Hän esitti, etteivät Hegelin logiikan johtopäätökset nojaa vain puhtaaseen ajatteluun, vaan ne tukeutuvat tosiasiasa empiiriseen sisältöön⁶⁶. Hegelin logiikan tavoite ei siis toteudu, eikä liioin systeemin välttämättömyyttä onnistuta osoittamaan.

Puntel katsoo ratkaisun esitysten vaihtoehtoisuuden ja systeemin välttämättömyyden välillä olevan siinä, ettei Hegelin edellyttämä esityksen täydellisyys ole abstraktia laatua⁶⁷. Hegelin logiikassaan esittämä täydellisyys pitää erottaa matematiikan abstraktista täydellisyydestä⁶⁸. Tämä ratkaisu antaa liikkumavaraa, mutta ei ole selvää, miten logiikan metodin muovautuvuus on siirrettävissä reaalifilosofian puolelle. Tämä on nähdäkseni keskeinen haaste. Esityksen problematiikka onkin monitahoisempi asia kuin Hegel haluaa myöntää⁶⁹.

Ratkaisuna logiikan muuttaminen?

Logiikan ja reaalifilosofian keskinäisen epäsuhtan kannalta pääkysymys siis on, voidaanko niistä jompaa-kumpaa muokata vastaavuuden muodostamiseksi. Vaikka Hegelin logiikan luonnehtiminen *a priori* -logiikaksi onkin harhaanjohtavaa, saattaisi juuri logiikan muuttaminen olla sen kokemusta edeltävän luonteen perusteella helpompaa.

Yksi vaihtoehto olisi laajentaa logiikkaa. Hösle ehdottaa, että logiikkaa voisi laajentaa käsittämään intersubjektivisuuden, joka on avainasemassa objektiivisen ja absoluuttisen hengen filosofoissa⁷⁰. Hänen mukaansa intersubjektivisuuden avulla voitaisiin ratkaista monia ongelmia, joihin logiikan tulkinnassa on ajauduttu. Siitä voisi muokata logiikan kolmannen jäsenen objektiivisen ja subjektiviisen logiikan jälkeen.

Nähdäkseni logiikan laajentaminen olisi paitsi vaikea myös kyseenalainen projekti. Hegel katsoi oman filosofiansa olevan ainakin jossain määrin lopullinen. ”Jatko-osien” liittäminen logiikkaan tuntuu tältä kannalta kyseenalaiselta. Se olisi ristiriidassa Hegelin systeemin välttämättömyyden kanssa. Niin ikään esimerkiksi Stederth katsoo, ettei logiikan laajentamiselle ole tarvetta⁷¹. Hän katsoo laajentamisen perustuvan virheelliseen tavoitteeseen osoittaa lineaarinen vastaavuus logiikan ja reaalifilosofian välillä: Höslen laajennushanke olisi logiikan muuttamista reaalifilosofian ehdoilla. Heikki Ikäheimo (s. 1966) puolestaan kritisoi voimakkaasti Höslen väitteitä, ettei Hegel käsittele intersubjektivisuutta logiikassaan eikä subjektiviisen hengen filosofiassaan⁷².

Hösle pohtii myös mahdollisuuksia muutoksiin logiikan olemassa olevan rakenteen sisällä. Hän tarkastelee muun muassa käsitellogiikkaan kuuluvien mekaniikan, kemistmin ja elämän roolia logiikassa⁷³. Kuuluvatko ne ylipäänsä logiikkaan? Hösle suhtautuu kriittisesti niiden sisällyttämiseen logiikkaan: jos ne otetaan mukaan, voi-

taisiin samalla perusteella ottaa mukaan mikä tahansa muukin reaalifilosofian kategoria. Mekaniikka, kemismi ja elämä eivät Höslen mukaan täytä Hegelin loogiselle kategorialle antamia kriteereitä⁷⁴. Ne eivät ensiksikään ole itseensä viittaavia: esimerkiksi elämän kategoria ei suinkaan ole ”elävä”⁷⁵. Toiseksi ne eivät ole luonteeltaan yleisiä ontologisia kategorioita eivätkä siksi kuulu Hegelin logiikan kaltaiseen perusfilosofiaan.

Vastaavuuskysymykselle merkittävällä tavalla logiikan esitys mekaniikasta, kemismistä ja elämästä toistuu osin reaalifilosofian puolella. Esimerkiksi elämän kohdalla logiikan ja reaalifilosofian esitystä voi pitää pääasiassa samana, joskin reaalifilosofian esitys on laajempi⁷⁶. Tätä esityksen kahdentumista voi pitää vakavana virheenä, sillä eikö tällainen reaalifilosofisten kategorioiden ”satunnainen” sijoittaminen logiikkaan ole juuri sellaista formalismia, jota Hegel – muun muassa Immanuel Kantin (1724–1804) filosofiaan viitaten – vastusti⁷⁷?

Lopuksi

Olen osoittanut edellä logiikan ja reaalifilosofian suhteen keskeisen merkityksen Hegelin filosofialle. Keskeisiksi ongelmakentän hahmottamisessa ovat osoittautuneet kysymykset 1) logiikan itsenäisyydestä, 2) metodin ja systeemin suhteesta, 3) vaihtoehtoista systeemin esitykselle, 4) siirtymistä systeemin osien sisällä ja niiden välillä sekä 5) systeemin yhtenäisyydestä.

Nähdäkseni logiikan kannalta ratkaisevinta olisi vastata kysymykseen logiikan itsenäisyydestä. Logiikan pitäisi olla täysin itsenäistä, mutta ei ole selvää, miten tämä vaatimus suhtautuu järjestelmän yhtenäisyyteen ja erityisesti siirtymään logiikasta luonnonfilosofiaan. Äärimmäisen tulkinnan mukaan logiikka sisältyy jo luonnonfilosofiaan. Voi myös argumentoida sen puolesta, ettei logiikalta edellytetty ”puhtaus” toteudu siinä määrin kuin Hegel edellyttää. Logiikkaan sisältyy todellisuuden kategoria, mikä osoittaa, että ”puhtaan” logiikan ja ”reaalisen” todellisuuden välinen ero ei ole yksioikoinen asia.

Valaiseva, tämän tekstin ulkopuolelle jäänyt näkökulma logiikan ja reaalifilosofian suhteeseen avautuu tarkasteltaessa Hegelin käsitystä erosta matematiikan ja filosofian välillä⁷⁸. Esimerkiksi systeemin täydellisyyden luonnetta selventää sen erottaminen matemaattisesta täydellisyydestä. Toinen, Hegelin filosofian ajankohtauuden kannalta keskeinen kysymys, jota en edellä käsitellyt, koskee reaalifilosofian suhdetta tieteen kehitykseen. Usein esitetään, että Hegelin kannanotot oman aikansa luonnontieteellisiin kiistoihin osoittivat yksinkertaisimmillaan hänen filosofian projektinsa mahdollisuuden. Tämän käsityksen oikeellisuus on pitkälti riippuvainen reaalifilosofian joustavuudesta etenkin ajateltaessa tieteellisen tiedon määrän kasvua, joka on ollut räjähdysmäistä sitten ”Berliinin Mestarin” päivien. Joustavuus asettaa edelleen omat vaatimuksensa logiikan ja reaalifilosofian suhteelle.

Viitteet

- 1 Artikkelin perustuu Helsingin yliopistossa järjestetyssä symposiumissa ”Näkökulmia Hegelin logiikkaan” (2011) pidettyyn esitelmään. Kiitän professori Vesa Oittista saamastani palautteesta valmistellessani esitelmääni.
- 2 Käsittelem tässä esitelmässä Hegelin myöhäisfilosofiaa eli hänen tuotantonsa teoksesta *Phänomenologie des Geistes* (1807) lähtien. Hegel esittelee reaali filosofian käsitteensä jo edeltäneinä vuosina Jenassa pitämässään luentosarjoissa.
- 3 Hegel ei tosin löytänyt paikkaa matemaatiikalle: onko se osa logiikkaa vai luonnonfilosofiaa? Hösle (1987b, 291–297). Hegel (2011, 41) erottaa kuitenkin selvästi filosofian ja matematiikan metodin toisistaan.
- 4 Puntel 1973, 41.
- 5 Ks. Harrisin tiivistys (1998, 194–195) siitä, mitä Hegel ymmärsi evoluutiolla ja miksi hän torjui ajatuksen.
- 6 Puntel 1973, 16.
- 7 Hösle 1987a, 28.
- 8 Hösle 1987a, 77; Hegel 1970a, 51–52 (§ 8).
- 9 Hösle 1987a, 81; Stederth 2001, 43.
- 10 Hegel 2011, 69–70.
- 11 Inwood 1992, 271.
- 12 Snellman 2001, 136.
- 13 Hegel 1969, 549–550.
- 14 Puntel 1973, 26.
- 15 Sama, 71, 93.
- 16 Litt 1953, 241–242.
- 17 Puntel 1973, 129–130.
- 18 Stederth 2001, 71.
- 19 Puntel tosin korostaa, ettei logiikan ja reaali filosofian välillä ole sovellussuhdetta. Stederthin määritelmä (2001, 61–62) sovellussuhteelle (*Anwendungsverhältnis*) on kuitenkin monitahoinen. Puntel (1973, 64, 113–115) viittaa lähinnä Hegelin historialliseen kritiikkiin ”vanhaa metafysiikkaa” vastaan.
- 20 Stederth 2001, 77.
- 21 Wendte 2007, 66–67 (alaviite 82).
- 22 Hösle 1987a, 104.
- 23 Sama.
- 24 Hegel 1970a, 60 (§ 15). Ks. myös Wendte 2007, 63.
- 25 Ks. Hegel 2011, 67.
- 26 Hösle 1987a, 109.
- 27 Hegel 1970a, 182–183 (§ 86); Hegel 1970b, 44 (§ 255).
- 28 Hegel viittaa itse tähän mahdollisuuteen eräissä luentokäsikirjoituksessaan. Ks. Hösle 1987a, 110; Ikäheimo 2003, 81.
- 29 Hösle 1987a, 111.
- 30 Sama, 114.
- 31 Sama, 112. Ikäheimo (2003, 82–83) ja Stederth (2001, 67) kritisoivat tätä tavoitetta. Ikäheimon mukaan Hösle esittää paikoin itsekin pikemmin sylkistä tulkintaa puoltavia argumentteja.
- 32 Hegel 2011, 53.
- 33 Ikäheimo 2003, 87–88; Stederth 2001, 52–53; Puntel 1973, 41.
- 34 Hegel 2011, 52.
- 35 Vrt. Ikäheimo 2003, 86.
- 36 Litt 1953, 15.
- 37 Hösle 1987a, 133–134.
- 38 Michelet 1861, 49.
- 39 Rosenkranz 1858, VIII, XVIII. Rosenkranz tosin jättää osan Hegelin logiikan kategorioista pois ja lisää mukaan omia kategorioitaan.
- 40 Hösle 1987a, 149–150.
- 41 Hegel 1969, 273–301.
- 42 Ks. Inwoodin (1992, 304) yhteenveto tämän piirteen esiintymisestä Hegelin systeemin eri tasoilla.
- 43 Hegel 1969, 64–80.
- 44 Esimerkiksi Hösle (1987a, 157–158) lähtee kuitenkin siitä, ettei ristiriidan hyväksyminen automaattisesti tuhoa kritiikin mahdollisuutta.
- 45 Hösle 1987a, 158.
- 46 Hegel 2011, 133–137.
- 47 Ks. Hösle 1987a, 173.
- 48 Sama, 178–179. Dialektiikkaa ja spekulatiota käytetään usein kommentaari kirjallisuudessa synonyymeina ja joissain yhteyksissä se onkin perusteltua. Niiden ero määrittäytyy myös eri tavalla *Logiikan tieteesä* ja *Ensyklopediassa*.
- 49 Hegel 1970a, 172–173, 176–177 (§ 81–§ 82).
- 50 Hösle 1987a, 197; Hegel 1969, 570.
- 51 Hegel 1969, 549.
- 52 Hösle 1987a, 205.
- 53 Inwood 1992, 195; Gerhard 2015, 156–157.
- 54 Hegel 1970a, 393 (§ 244).
- 55 Hegel 2011, 58. Korostus Hegelin.
- 56 Litt 1953, 242, 246.
- 57 Hösle 1987a, 180.
- 58 Sama, 181–182.
- 59 Inwood 1992, 299.
- 60 Hegel 1970d, 24. Korostus Hegelin.
- 61 Sama, 61–62.
- 62 Puntel 1973, 36–39.
- 63 Hegel 1970c, 199–229 (§ 413–§ 439).
- 64 Hegel 2011, 58, 61–62.
- 65 Sama, 41–42.
- 66 Esim. liike, ks. Trendelenburg 1862, 42. Ks. systemaattinen vastaus Trendelenburgin kritiikkiin: Gerhard 2015, 3, 21, jossa ei kuitenkaan kommentoida Höslen *System*-teosta.
- 67 Puntel 1973, 36.
- 68 Hegel 2011, 50–51.
- 69 Näin totea myös Puntel (1973, 38).
- 70 Hösle 1987a, 123, 275.
- 71 Stederth 2001, 67, 69.
- 72 Ikäheimo 2003, 83–84, 117. Ks. myös Knappik 2013, 176 (alaviite 80).
- 73 Hegel 1969, 409–436, 469–487.
- 74 Hösle 1987a, 245–246.
- 75 Stederth (2001, 68–69) tosin kyseenalaistaa tämän argumentin.
- 76 Hösle 1987a, 247. Tässä viitataan siis luonnonfilosofian kolmanteen orgaanista fysiikkaa käsittelevään päälukuun (Hegel 1970b, 337–539 [§ 337–§ 376]) ja elämän idean käsittelyyn käsitelögiikassa (Hegel 1970a, 373–377 [§ 216–§ 222]).
- 77 Hegel 1970a, 117–118 (§ 42 A); Knappik 2013, 139–141.
- 78 Hegel filosofian suhteesta matematiikkaan, esim. Hegel 2011, 41, 50; 1970d, 40, 42–46.

Kirjallisuus

- Gerhard, Myriam, *Hegel und die logische Frage*. de Gruyter, Berlin 2015.
- Harris, Errol E., *How Final Is Hegel's Rejection of Evolution?* Teoksessa *Hegel and the Philosophy of Nature*. Toim. Stephen Houlgate. State University of New York Press, Albany 1998, 189–208.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse I–III* (1816). Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970a–c.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Logiikan tiede I* (Wissenschaft der Logik, 1812/1832). Suom. Ilmari Jauhiainen. Summa, Helsinki 2011.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Phänomenologie des Geistes* (1807). Suhrkamp, Frankfurt/M. 1970d.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Wissenschaft der Logik II* (1813/1816). Suhrkamp, Frankfurt/M. 1969.
- Hösle, Vittorio, *Der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität*. Bd. 1–2. Meiner, Hamburg 1987a–b.
- Ikäheimo, Heikki, *Tunnustus, subjektiviteetti ja inhimillinen elämänmuoto. Tutkimuksia Hegelistä ja persoonien välisestä tunnustussuhteesta*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2003.
- Inwood, Michael, *A Hegel Dictionary*. Blackwell, Oxford 1992.
- Knappik, Franz, *Im Reich der Freiheit. Hegels Theorie autonomer Vernunft*. de Gruyter, Berlin 2013.
- Litt, Theodor, *Hegel. Versuch einer kritischen Erneuerung*. Quelle & Meyer, Heidelberg 1953.
- Michelet, Carl Ludwig, *Logik und Metaphysik: Rosenkranz und Hegel. Der Gedanke. Philosophische Zeitschrift*. Jg. 1, No. 1., 1860, 20–58.
- Puntel, Lorenz Bruno, *Darstellung, Methode und Struktur*. Bouvier, Bonn 1973.
- Rosenkranz, Karl, *Wissenschaft der logischen Idee, 1. Theil Metaphysik*. Borntäger, Königsberg 1858.
- Snellman, Johan Vilhelm, *Persoonaallisuuden idean spekulatiivisen kehittelyn yritys* (Versuch einer spekulativen Entwicklung der Idee der Persönlichkeit, 1841). Suom. Antero Tiusanen & Vesa Oittinen. *Kootut teokset 3*. Toim. Raimo Savolainen. Edita, Helsinki 2001, 59–228.
- Stederth, Dirk, *Hegels Philosophie des subjektiven Geistes*. Akademie, Berlin 2001.
- Trendelenburg, Adolf, *Logische Untersuchungen*. 2., laaj. p. Bd. 1. Hirzel, Leipzig 1862.
- Wendte, Martin, *Gottmenschliche Einheit bei Hegel*. de Gruyter, Berlin 2007.